

Валянціна Мароз

Акадэмія Міністэрства ўнутраных спраў
Рэспублікі Беларусь

МОВА ВІЦЕБСКАГА ЛЕТАПІСУ – ПОМНІКА БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА XVII–XVIII СТСТ.

Беларускае летапісанне вялося на працягу амаль сямі стагоддзяў – ад XII ст. да XIX ст.¹ У гісторыі беларускага пісьменства здабыткі летапісання ацэньваюцца як надзвычай значныя і важкія, а самі летапісныя творы разглядаюцца як своеасаблівы і выключны феномен². Найменш даследаванымі застаюцца гарадскія летапісы-хронікі Магілёва, Віцебска, Слуцка³. Іх вылучаюць у асобны тып летапісання

¹ Беларускае летапісанне па сваіх вытоках узыходзіць да Полацкага летапісу XII ст., асобныя звесткі з якога зберагліся ў Іпацеўскім спісе *Аповесці мінулых гадоў*; прадаўжэнне летапісная традыцыя атрымала ў летапісах-хроніках XV–XVI стст. агульнадзяржаўнага перыяду Вялікага Княства Літоўскага і ў так званых мясцовых летапісах (Баркулабаўскі (канец XVI – пач. XVII ст.); на завяршальным этапе XVII–XIX стст. ствараліся гарадскія летапісы-хронікі (*Віцебскі летапіс / Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі, Магілёўская хроніка / Магілёўская хроніка Сурты і Трубніцкіх, Запіскі / Запіскі ігумена Арэста і інш.*).

² *Беларускія летапісы і хронікі: пер. са старажытнаруск., старабел. і польск., уклад. У. Арлова, Мінск 1997, с. 19; Полное собрание русских летописей, Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР; отв. ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1980, т. 35: Летописи белорусско-литовские, сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик, с. 17.*

³ Ю. Блажэвіч, *Адлюстраванне побыту жыхароў Віцебска на старонках Віцебскага летапісу*, [у:] Ю. Блажэвіч, *Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў*

і адметнасць бачаць у паступовай пераарыентацыі летапіснай тэматыкі з палітыка-ідэалагічных праблем на рэгіянальныя аспекты культурнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця з адлюстраваннем светапоглядных пазіцый новага сацыяльнага асяроддзя – мяшчанства. Кожны такі летапіс пісаўся паэтапна і нярэдка некалькімі пакаленнямі летапісцаў. Аўтары названых твораў – пераважна мяшчане беларускіх гарадоў, якія «...не страцілі сувязі з народнымі традыцыямі і апіраліся на беларускую культурную спадчыну»⁴. Так, у Віцебску запісы вяліся службовымі асобамі розных гарадскіх устаноў з ахопам падзей прыкладна ад сярэдзіны XVII ст. да другой паловы XVIII ст. Як вынікае з тэксту Віцебскага летапісу, запісы ў ім да 1704 г. рабіліся віцебскімі мяшчанамі Міхалам Панцырным і Янам Чарноўскім. Далей да 1757 г. летапіс вёў Гаўрыла Аверка, які займаў на той час пост бурмістра і лентвойта. У 1760 г. Сцяпан Аверка (асоба мяшчанскага стану сын Гаўрылы Аверкі) перапісаў «слова ў слова» летапісныя запісы М. Панцырнага, а ў 1768 г. перакапіяваў у асобны сшытак увесь летапісны тэкст сваіх папярэднікаў, дадаўшы кароткія выпіскі з прац Мяхоўскага, Кромера, Длугаша, Бельскага і дапісаўшы заключную частку летапісу⁵. Два прозвішчы (Панцырны і Аверка) з тых, хто старанна занатоўваў падзеі блізкай і далёкай мінуўшчыны Віцебска, увайшлі ў назву летапісу,

і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Гродна, 25–26 крас. 2009 г., Гродз. дзярж. ун-т, рэдкал.: І. Крэнь, І. Соркіна (адк. рэд.) [і інш.], Гродна 2009, с. 90–95; А. Семянчук, Гарадскія хронікі і летапісы Беларусі і іх крыніцазнаўчая вартасць, [у:] А. Семянчук, Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Гродна, 25–26 крас. 2009 г., Гродз. дзярж. ун-т, рэдкал.: І. Крэнь, І. Соркіна (адк. рэд.) [і інш.], Гродна 2009, с. 85–90; Н. Н. Улашчак, Введение в изучение белорусско-литовского летописания, Москва 1985, 261 с.

⁴ Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Магілёва, [у:] Беларус. энцыкл., Г. Л. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.], Мінск 1998, с. 62.

⁵ Полное собрание русских летописей, Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР; отв. ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1975, т. 32: Хронікі: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного, сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улашчак, с. 12–13; Н. Н. Улашчак, Введение в изучение белорусско-литовского летописания, Москва 1985, с. 220–221.

і такім чынам у гістарыяграфіі замацаваліся варыянты – *Віцебскі летапіс* і *Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі*.

Адметнай культуралагічнай рысай сацыяльнай групы, да якой належалі аўтары Віцебскага летапісу, быў полілінгвізм: пісалі і чыталі яны пераважна па-польску, але, як сцвярджае Мікола Улашчык, валодалі беларускай мовай («руским языком»), лацінскай і іншымі мовамі⁶. Пра Віцебскі летапіс звычайна адзначаецца, што ён на польскай мове. Але калі ў адных публікацыях гэты факт не ставіцца пад сумненне («складзены ў 1768 на польскай мове»), то, паводле М. Улашчыка, «Летопись написана на польском языке с примесью белорусского»⁷. Даследчык звярнуў увагу, што пры перадачы падзеяў, звязаных з Польшчай ці польскімі афіцыйнымі коламі, летапісцы імкнуліся захаваць «правільную» польскую мову, а ў падчы мясцовых з’яў дапускалі адносна свабодны выклад з выкарыстаннем жывых фактаў беларускай мовы – лексічных, граматычных, фанетычных беларусізмаў.

Гэта выразна праяўляецца там, дзе ў Віцебскім летапісе падаецца храналагічны выклад падзей і пагадовы парадак запісаў, якія стваралася на ўзор беларускага летаапісання папярэдняга перыяду. Так, пачынаецца хроніка Панцырнага і Аверкі з легенды пра заснаванне Віцебска, якую можна разглядаць як інтэрпрэтацыю наяўнага ў беларускіх летапісах апавядання пра заснаванне Вільні: «*Roku 896. Zbiwszy Olga iacwingow I piczyngow y, przeprowiwszy sie przez rzeke Dzwina zanocowawszy z woyskiem, y upodobawszy gure zalozyła zamek drewniany, nazwała od rzeki Widiby Wittebskiem, wmurowała cerkicu w Wysznim zamku swienteho Michała, a w Niżnim Zwiastowanie. Dwa roku zmieskawszy odiechała do Kiowa*». Пафразаванне тэксталагічнае параўнанне гэтага фрагмента з летапіснымі апавяданнямі пра заснаванне Вільні і Трокаў у Хроніцы Быхаўца і летапісе Археалагічнага таварыства паказвае на тыпалагічнае падабенства выкладу падзей: *przewrowiwszy sie przez rzeke*

⁶ Н. Н. Улашчык, *Введение в изучение...*, тамсама, с. 230–231.

⁷ *Полное собрание русских летописей...*, т. 32, тамсама, с. 12.

Dzwina (Віц.) – *poiechal... za reku Wellu* (Бых.) – *поехал... в ловы за пять миль за реку Велю* (Арх.); *u upodobawszy gure zalożyła zamek* (Віц.) – *у найде хору красну над рекою Вілнежу; у найде хору w puszczy krasnu; ...i spodobalosia jemu wielmi; u zaloży horod* (Бых.) – *и найде гору красну; и сподобалося ему велми; и заложил город* (Арх.).

Легенду пра заснаванне Віцебска можна разглядаць як інтэрпрэтацыю аднатыпных у беларуска-літоўскіх летапісах апавяданняў пра заснаванне Трокаў, Вільні, Новагародка і інш. М. Улашчык праз параўнанне Віцебскага летапісу і спісаў агульнадзяржаўнага летапісання выявіў шэраг тэксталагічных адрозненняў і прыйшоў да высновы, што «гэта адзін з рэдкіх паказчыкаў на тое, што М. Панцырны карыстаўся адным з беларуска-літоўскіх летапісаў, ды такім, які нам цяпер невядомы»⁸. Даследчык звярнуў увагу, што ў легендзе пра заснаванне Вільні воўк, які выў на Туравай гары, паводле запісаў М. Панцырнага, не *жалезны*, а *надзвычай вялікі* (*nazbyt wielki*). З пераказу М. Панцырнага вынікае, што Гедзімін у ловах забівае не *тура*, як паведамляецца ў большасці вядомых спісаў беларускіх летапісаў, а *вялікага страшнага зубра* (*zabit sztuki wielkiey strasznego zubra*); і спыняецца на начлег не *на Туравай гары*, а *на Лысай* (*I w polowaniu swoym zapocował w puszczy na Łysey gorze*). Суаднёшы запіс М. Панцырнага пра *Ліздзейку* (*Lezdzieyko*), які за вытлумачэнне прарочага сну атрымаў ад князя тытул і імя *Радзівіл*, са звесткамі Хронікі Літоўскай і Жамойцкай, дзе сказана пра заваяванне Наваградка князем *Ердзівілам*, ці *Радзівілам*, М. Улашчык выказаў меркаванне, што Радзівілы выкарыстоўвалі летапісы для праслаўлення свайго роду.

Складальнікі «Віцебскага летапісу» як людзі адукаваныя без цяжкасці адбіралі словы агульнага лексічнага фонду беларускай і польскай моваў, актыўна ўводзілі іх у зварот. Дастасаванне да фанетыкі і граматыкі польскай мовы стварала відавочнасць польскамоўнага тэксту. У «Віцебскім летапісе», як і ў іншых, напісаных (ці перапісаных) на тэрыторыі Беларусі лацінскім пісьмом, выпрацоўвалася адметная

⁸ Н. Н. Улашчык, *Введение в изучение...*, тамсама, с. 224.

сістэма арфаграфічных прыёмаў. Падзеі, якія, па ўсёй верагоднасці, чэрпаліся з польскамоўных пісьмовых крыніц, летапісцы перадавалі правільнай польскай мовай. А ў падачы мясцовых з’яў дапускалі адносна свабоднае выкарыстанне жывых фактаў беларускай мовы – лексічных, граматычных, фанетычных беларусізмаў. Асабліва гэта праявілася ў запісах С. Аверкі, які перапісаў пераважна на польскай мове матэрыялы папярэдніх летапісцаў Віцебска (звесткі за 896–1709 гг. М. Панцырнага, кароткія гістарычныя запісы за 1601–1733 гг. Чарноўскіх і за 1733–57 гг. Г. Аверкі), а на старонках 34–39 рукапісу змясціў спісы Віцебскага магістрата 1597 г., віцебскіх ваяводаў за 1516–1753 гг. і іншыя звесткі гісторыка-юрыдычнага характару хутчэй за ўсё з дакументаў магістрацкага архіва⁹.

Найперш улічваліся такія фанетычныя рысы, як паслядоўнае зацвярдзенне шыпячых (*mieszczanin, zanocowawszy, założyła*), дзеканне і цеканне (*Dzwina, wysadziwszy, od ciebie, po swiecie, Maciey*). Найболей названыя паказчыкі праявіліся пры перадачы беларускіх уласных назваў, сярод якіх віцебская мікратапаніміка (*Wzhorie, Zaruczewie, Zadunawie*), назвы гарадоў (*Dubino, Mścistaw, Siebież, Wieliz*), рэк (*Dzisna, Dzwina*). Напісанне большасці імёнаў і прозвішчаў таксама заснавана на гэтым прынце: *Audakim, Jan, Maciej, Hałuz, Muszczynka, Sapieha, Wielizanin*. У шэрагу ўласных найменняў паказваецца фанетычнае падаўжэнне зычных: *Amellanik, Illinics, Ullana*. Адзначаны выпадкі пераходу в–ў: параўнай мужчынскае імя *Audakim* з жаночым *Jewdokia*. Нельга пакінуць па-за ўвагаю беларускія прозвішчы са словаўтваральнымі фармантамі *-овіч-, -евіч-*: *Bohdanowicz, Milkiewics, Stefanowics*, а таксама з суфіксам *-ск-*: *Lubaszczynski, Olszewski, Rakowki*. Імёны па бацьку тыпу *Iakimowicz, Illinics, Iurewicz, Hawrłowicz, Kurilowics* ілюструюць утварэнне прозвішчаў на *-овіч-/ -евіч-*: *Якімовіч, Юрэвіч, Гаўрыловіч, Курьловіч* і інш. Жаночыя ўласныя найменні тыпу *pani Jewdokia Awierkowa, pani Chadora Łagoszna, pani Pocięiowa Teresa* – з былых прыналежных прыметнікаў, утвораных ад мужчынскіх імёнаў: *pani Piorowa Zofia, Antoniego Piory zona*.

⁹ Тамсама, с. 230.

Правапісным прыёмам стварэння фармальнага падабенства да польскай мовы выступае ў гэксце летапісу падвойнае напісанне літар там, дзе польская арфаграфія гэтага не патрабуе. Такое назіраецца ў беларускіх прозвішчах *Jagiello, Sippko, Sallohub (Sołłohub), Halluza, Łyttka, Radziwiłł*, геаграфічных назвах *Wittebsk* і прыметніках *wittebski, littowski* і інш. Фанетычная адаптацыя да польскай мовы прадугледжвала наяўнасць непаўнагалосных формаў назоўнікаў і прыметнікаў (*droga, głod, krol, ktore, Grodna*), напісанне спалучэнняў *эн, ан, он* на месцы насавых у польскай мове (*renko, ustonpèla, padstonpił, zacsynaion*), замену *о* на *у* ў закрытым складзе (*gura*), перадачу гука [*p*] спалучэннем літар *rz* (*przez, potrzebe, przehrali, zgorzal*), напісанне літары *g* як адлюстраванне *z* выбухнога (*Łogoszna, Oginski, Gieysa, Giedymін, Zygmunt, Olgierd, Galicsyn, Gniezno, Jagiello, Gabriel, Sanguszko, Sergiusz*). Пералічаныя паказчыкі фанетычнай адаптацыі не заўсёды паслядоўна вытрымліваюцца: захоўваецца напісанне *h* як адлюстраванне *z* фрыкатыўнага ва ўласных імёнах (*Bohdan, Hrehory, Hawrilowicz, Harasim, Szuhaley, Olha, Sapieha (Sapicha), Helena, Bohoslow*), а таксама ў беларускіх тапанімічных назвах (*Hłozowicy, Hołowczyn, Mohilow (Mohilew), Wzhorie*).

Паводле лінгвістычных падыходаў, мова летапісу М. Панцырнага і С. Аверкі, як і іншых пісьмовых помнікаў названага перыяду, падпадае пад вызначэнне так званай макаранічнай мовы, дзе мела месца свядомае змешванне, а часам і неадрозненне формаў тагачаснай беларускай і польскай моваў. У летапісе Панцырнага і Аверкі надзвычай выразна праявіўся працэс свядомай арыентацыі яго складальнікаў на агульныя з’явы ў абедзвюх мовах – беларускай і польскай. Гэта пацвярджаецца практычна адсутнасцю ў Віцебскім летапісе ўласна польскіх лексічных запазычанняў. Адносячы да паланізмаў словы тыпу *panskiego, mrozobicie, powetrze, inne, wszystko, welebny, wienkszy, gdy, wypendzono, grossowało, zmieszkawzsy, zamieszanina, wieszczka, wodza, bendonc(a), ogon*, варта адзначыць, што тэкст летапісу не ўтрымлівае дэрыватаў ад іх. Такім чынам, няма паказчыкаў на тое, што ўласна паланізмы ў пісьмовай беларускай мове актыўна асвойваліся, што ад іх утвараліся новыя словы на беларускай глебе. Летапіс Панцырнага і Аверкі пацвярджае,

што ў пісьмовую мову, як і ў народна-дыялектную, такая лексіка ўводзілася ў якасці лексічных «украпленняў». Выкарыстанне іх нярэдка характарызуецца ігнараваннем арфаграфічных, граматычных і лексічных нормаў польскай мовы. У слове *wielebny* дапушчаны пропуск *i*; лексема *bendonc(a)* – фанетычна змененае польскае *będęc, wodza* – у польскай мове *wodze* ‘лейцы’, у адзіночным ліку ўжываецца толькі ў складзе ўстойлівага выразу *pod wodza* – пад начальствам; *zamieszaniina* (жаночага роду) – адпаведнік польскага *zamieszanie* (ніякага роду) і інш.

Такія з’явы ў вуснай (народна-дыялектнай) і пісьмовай (літаратурнай) беларускай мове развіліся ў выніку складаных сацыяльна-гістарычных працэсаў. Паланізацыя старажытнай беларускай мовы набыла ўстойлівы характар пасля Люблінскай уніі 1569 г., паводле якой на тэрыторыі ВКЛ дзяржаўныя інстытуты пачалі пераарыентавацца на польскую мову. Юрыдычна гэты працэс быў замацаваны рашэннем усеагульнай канфедэрацыі саслоўяў 1696 г., а пасля элекцыйнага сойму 1697 г. пераход з беларускай мовы на польскую паскорыўся ў справаходстве ВКЛ, найперш у судах. Пашырэнне польскай мовы ў справаходча-адміністрацыйнай сферы ВКЛ выклікала актывізацыю паланізмаў на ўсіх узроўнях, у тым ліку і ў народна-дыялектнай мове. У дыяхранічным аспекце беларуска-польскае двухмоўе гэтага перыяду звычайна разглядаецца ў межах гістарычнага полілінгвізму як адметная моўная сітуацыя¹⁰. Праз літаратурна-пісьмовую форму мовы на працягу некалькіх стагоддзяў праводзілася экспансія польскай мовы на беларускія тэрыторыі. Па словах Я. Ф. Карскага, гэта прывяло да такой ступені паланізацыі старажытнай беларускай літаратурнай мовы, што лексічны склад яе стаў мала чым адрознівацца ад польскай мовы¹¹.

Узаемаабмен у лексічнай сферы паміж беларускай і польскай мовамі ў розныя гістарычныя перыяды меў розныя прычыны і неаднолькавую інтэнсіўнасць. Параўнальна-гістарычнае вывучэнне ўзаемаўплыву

¹⁰ А. І. Жураўскі, *Двухмоўе і шматмоўе ў гісторыі Беларусі, [у:] Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў*, Мінск 1982, с. 27.

¹¹ Е. Ф. Карский, *Белорусы*, Прага 1922, т. 2, кн. 3: *Художественная литература на народном языке*, с. 3.

беларускай і польскай моваў назапасіла багатую факталогію. Праблема лексічнага ўзаемадзеяння абедзвюх моваў была аб'ектам спецыяльных лінгвістычных даследаванняў як навуковых калектываў, так і асобных аўтараў¹². Назіранні даследчыкаў паказваюць, што крыніцамі запазычанняў з польскай мовы ў беларускую з'яўлялася як літаратурна-пісьмовая форма польскай мовы, так і дыялектная. Разам з тым вынікі навуковай распрацоўкі польска-ўсходнеславянскіх моўных кантактаў пацвердзілі, што значная доля адметных беларуска-ўкраінска-польскіх рысаў, не характэрных для іншых славянскіх моў, «не можа быць растлумачана з пункту гледжання тэорыі запазычання, што гэтыя рысы вельмі старажытнага паходжання, зыходзяць з дапісьмовага перыяду ў развіцці славянскіх моў, на падставе чаго можна гаварыць пра існаванне ў мінулым на славянскім моўным абшары пэўнага дыялектнага арэалу, у якім судатыкаліся гаворкі, інтэгрыраваныя затым у польскую і беларускую (украінскую) мовы. Гэтыя гаворкі і далі той зыходны матэрыял, які ў далейшым паслужыў важным чыннікам у працэсе паралельнага развіцця асобных з'яў у адзначаных мовах на базе агульных каранёвых марфем і агульнага словаўтваральнага інвентару»¹³. Агульная беларуска-польская лексіка прааналізавана Г. В. Пальцавым па *Падручным польска-беларускім слоўніку* (Варшава, 1962), дзе з агульнай колькасці на 50 тысяч слоў да 20 тысяч вызначаюцца як суадносныя ў польскай і беларускай мовах. Гэта дае падставы для новых падыходаў да вытлумачэння моўных фактаў, атрыманых у выніку параўнальна-гістарычнага вывучэння беларускай і польскай моваў.

Такім чынам, пра летапіс Панцырнага і Аверкі, як адзін з напісаных лацінкаю беларускіх летапісаў XVII–XVIII стст., нельга адназначна сказаць, што ён проціпастаўляецца кірылічным творам сістэмай фанетычных, граматычных і лексічных сродкаў. Прыёмы перадачы лацінкаю

¹² Л. М. Шакун, *Да праблематыкі і гісторыі вывучэння беларуска-польскіх моўных узаемаадносін*, [у:] *Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы*, Мінск 2001, с. 128.

¹³ Тамсама, с. 130.

слоў, граматычных формаў, устойлівых выразаў і словазлучэнняў блізка да кірылічнай традыцыі, але з перавагай фанетычнага прынцыпу. Дзякуючы гэтаму у хроніцы знайшлі адлюстраванне асноўныя рысы жывой беларускай мовы. З іншага боку, летапіс Панцырнага і Аверкі ілюструе працэс паланізацыі пісьмова-літаратурнай формы беларускай мовы: прыёмы пісьма ў хроніцы скіраваны на пераарыентацыю беларускіх формаў пад польскамоўныя. Разам з тым у летапісе назіраецца працэс свядомай арыентацыі на агульны пласт лексікі і фразеалогіі ў абедзвюх мовах і фармальнае дастасаванне да польскай фанетыкі і граматыкі пераважна слоў агульнага лексічнага фонду беларускай і польскай моваў. Лінгвістычны аналіз такіх тэкстаў патрабуе адметнай метадалогіі даследавання. Такім чынам, гарадскія летапісы-хронікі заслугоўваюць больш пільнай увагі менавіта як каштоўныя помнікі беларускага пісьменства на этапе пераарыентацыі пісьмовай традыцыі з беларускай мовы на польскую.

**The language of “Vitebsk Chronicles”
as the monument of the Belarusian writing of the 17th–18th centuries**

SUMMARY

The article deals with the language of Pansyrn’ and Averka’s Chronicles. The problem of the interaction between the Byelorussian and Polish languages in the XVIII century is touched upon.

Ключавыя словы: беларускія хронікі, старабеларуская літаратурная мова, языковыя нормы, лексіка, польска мова, параўнальна-гістарычны метада.

Key words: Belarusian chronicles, old Belarusian literary language, a chronicle, language norms, vocabulary, Polish language, processing set, comparative-historical analysis.